

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

15

Jan Sawicki

*Mykolas Rōmeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

1999

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki

*Mykolas Römeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

VILNIUS

1999

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

Iš lenkų kalbos vertė
Irena Tumelytė

Redakcinė kolegija dėkoja
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui
bei Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-752-52-3

© *Jan Sawicki*, 1998
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1999
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Irena Tumelytė*, 1999
© Eugrimas, 1999

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas	9
I. MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS	15
1. Vaikystė ir jaunystė	15
2. „Krajovců“ Vilniuje	23
3. Karų ir revoliucijų sukuryje	35
4. Lietuvos valstybės tarnyboje	51
II. MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMOS	76
1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas	76
2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas	80
3. Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą	88
4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose	110
III. TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE	135
1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų	135
2. Tarpukario laikotarpio Lietuvos Respublikos tautinės problemos	142
IV. NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVIŁAIPSNISKUMO“ IKI „DVIŁYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI	161
Pabaigos žodis	174
Trumpinimų sąrašas	177
Streszczenie	178
Asmenvardžių rodyklė	184
Vietovardžių rodyklė	189

garantijas dėl darbo, galutinai apsisprendė grįžti. Prieš pat išvykdamas jis rašė: „Man truputį neramu grįžti, bet šio nerimo nekeisčiau į teisėjo darbo Lomžoje arba kitur Lenkijoje ramybę“²³³.

4. Lietuvos valstybės tarnyboje

1920 metų kovo 20 dieną M.Römeris iš Lomžos išvyko į Vilnių. Suorientavęs vietoje, *Dienoraštyje* taip įvertino padėtį: „Supratau, kad mano žinios apie santykius Lietuvoje buvo nepilnos, turėjo daug spragų ir netikslumų. Daugelis dalykų [...] iš arti atrodo kur kas sudėtingesni“²³⁴. Mėnesį pabuvęs Vilnijoje, balandžio 20 dieną atvažiavo į Kauną²³⁵, o gegužės 12 dieną buvo paskirtas Kauno apskrities teismo teisėju²³⁶. Atvykęs į Lietuvą, M.Römeris pabandė užmegzti glaudesnius ryšius su Kauno lenkais. Lietuvos lenkų politinis centras buvo Informacijos biuras prie Seimo Lenkų deputatų frakcijos. M.Römeris kartu su deputatu Adolfu Grajewskiui biuro vardu parengė Lietuvos Seimo kreipimosi į Vilnijos gyventojus projektą²³⁷. Kreipimasis turėjo būti paskelbtas prieš lietuviams įžengiant į Vilnių. M.Römeris, A.Grajewskio nuomone, uoliai ėmėsi šio darbo, perteikdamas rašinyje visą savo patriotinę ideologiją, išaugusią iš dviejų mūsų tautų istorijos“²³⁸. Bet, Seimui atsisakius ankstesnių ketinimų, kreipimasis nebuvo paskelbtas²³⁹.

Kadangi buvo tikėtasi greitai iš bolševikų perimti Vilnių, M.Römeris parengė brošiūrą *Rytų Lietuvos klausimas*, kurioje informavo apie sudėtingą

²³³ Ten pat, t. 27, p. 4. Kitoje vietoje plačiau aptaria savo nerimą: „Lenkai ant manęs užpyks, kad įžengiau į tautinės Lietuvos politinio formavimosi areną, lietuviai neižvelgs manyje lenkų tautybės renegato, gryno lietuvio. Šiuo požiūriu lieku vienišas. O vis dėlto sąžinės instinktas, veikiamas mano praeities, ir mano idėja, kurią visada skelbiau ir kuria tebetikiu, verčia mane grįžti į Lietuvą, nors dabar viskas vyksta ir prieš ją“, ten pat, t. 26, p. 375.

²³⁴ Ten pat, t. 27, p. 9.

²³⁵ Ten pat, p. 36. Pirmieji išpučiai Kaune buvo nekokie. M.Römerį ypač žeidė „be-saikis rusų kalbos demonstravimas“, ten pat, p. 37

²³⁶ M.Römerio asmeninė byla, LCVA f. R-856, ap. 2, b. 734, p. 30.

²³⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 128, 136.

²³⁸ A.Grajewski, *Ze wspomnień ogólnych*, ZNO II 13543, p. 42; M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 138, 139; E.Romer, *Dziennik (1919–1923)*, pod red. P.Łossowskiiego, t. 2, Warszawa, 1995, p. 480. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 217.

²³⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 154.

tautinę Vilnijos padėtį. Čia įdėjo pamokymus, kokios tautinės politikos Lietuva turi laikytis šioje buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių dalyje. Norėjo ją išleisti, kad būtų išgirstas Lietuvos piliečio lenko balsas, bet negalėjo tikėtis, kad tą iniciatyvą parems Informacijos biuras. Brošiūroje išdėstytos M.Römerio pozicijos nepalaikė ir Lietuvos vyriausybės veikėjai, todėl ji nebuvo išleista²⁴⁰. M.Römeris turėjo pasitenkinti Kauno Šaulių klube suorganizuota diskusija apie Vilnių. M.Römerio paskaita buvo labai įdėmiai išklaudyta, bet kai kurie joje „užuodė Varšuvos kvapą“²⁴¹. *Dienoraštyje* M.Römeris skundėsi: „Toks jau mano likimas: ir lenkams, ir lietuviams esu įtartinas“²⁴².

1920 metų rugpjūčio 26 dieną lietuviai iš bolševikų perėmė Vilnių. Nors M.Römeris suprato, kad Lietuvos valdžia nenori prileisti lenkų prie „Lietuvos nepriklausomybės institucijų kūrimo sostinėje“²⁴³, vis dėlto rugsėjo 4 dieną pateikė prašymą perkelti jį į teisėjo pareigas Vilniaus apskrities teisme. *Dienoraštyje* rašė: „Nebijau nei naujo kariuomenės puolimo ir Lenkijos valstybės politikos Vilniaus klausimu, nei būti nepopuliariu. [...] Būdamas ryžtingas Lietuvos valstybininkas, esu visiškai įsitikinęs, kad Vilnius turi priklausyti Lietuvai, o tai skatina mane kuo aktyviau veikti“²⁴⁴. Rugsėjo 9 dieną buvo paskirtas teisėju, o rugsėjo 16-ąją persikėlė gyventi į Vilnių²⁴⁵.

Bet jau kitą dieną M.Römerį iškvietė į Bagdoniškių pas sunkiai sergančią tėvą. Labai apgailėstavo, kad negali dalyvauti tokiu svarbiu momentu, kai Vilniuje pradėjo formotis nauja santvarka²⁴⁶. Tuo tarpu dėl ginkluoto Lenkijos ir Lietuvos konflikto pablogėjo Vilniaus lenkų ir lietuvių santykiai. M.Römeris *Dienoraštyje* objektyviai aprašė tuometinę Gedimino miesto atmosferą: „Vilniaus gyventojai, išskyrus žydus ir po truputį at-

²⁴⁰ Ten pat, p. 138, 140, 149.

²⁴¹ Ten pat, p. 151, 159. Diskusijos ataskaitą žr. „Mūsų žinios“, *Socialdemokratas*, 1920 09 09, nr. 19.

²⁴² M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 155.

²⁴³ M.Römerio nuomone, „Lietuvos lenkai trukdė valstybiniam Tėvynės atgimimui ir stengėsi ją ištraukti į didžiavalstybinės Lenkijos sudėtį“, ten pat, p. 165.

²⁴⁴ Ten pat, p. 173.

²⁴⁵ M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 182, 185.

²⁴⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 186. Į Vilnių M.Römeris grįžo rugsėjo 26 d., ten pat, p. 195. Tėvas mirė spalio 6 d., ten pat, p. 207.

vykstančius lietuvių valdininkus, tiesiog trokšta, kad ateitų lenkai²⁴⁷. Kartais gailėjosi, kad apsisprendė išvažiuoti iš Kauno, nes gerai suprato Lietuvos valdžios Vilniuje laikinumą²⁴⁸.

Vis dėlto M.Römeris nesiliovė bandęs sutaisyti besiginčijančias šalis ir dalyvaudavo susirinkimuose, kuriuos rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje organizavo T.Vrublevskis²⁴⁹. Ši akcija negalėjo būti tęsiama, nes spalio 9 dieną generolo Lucjano Želigowskio Lietuvių ir baltarusių divizija užėmė Vilnių. M.Römeris buvo įsitikinęs, kad „maištui“ pritarė ir net jį inspiravo Juzefas Pilsudskis. M.Römeris rašė: „Tai žino paprasti mirtingieji ir žvirbliai ant stogų apie tai čirškia“²⁵⁰. Be išlygų pasmerkė šią, kaip pats sakė, „afėrą“ ir atsisakė bendradarbiauti su formuojama Vidurio Lietuvos vyriausybe. *Dienoraštyje* rašė: „Niekada neprisidėsiu prie pilietiniu karu pradėto reikalo“. Manė, kad bandymas šitaip forsuoti federacijos koncepciją tėra tik vienas iš Lenkijos vykdomų Vilnijos aneksavimo etapų²⁵¹. Todėl Vilniaus „krajovcų“, glaudžiai susijusių su Vidurio Lietuvos formavimu, bet kartu siekiančių atkurti istorinę Lietuvą, veiksmus laikė ne logiškais²⁵². Jie M.Römeriui priminė vištą, perinčią anties kiaušinius: „Višta gali šventai tikėti, kad iš kiaušinių išsisiris panašūs į perekšlę paukščiukai, t.y. viščiukai, bet iš anties kiaušinių gali išsiristi tik ančiukai“²⁵³.

Kadangi iki tol proletuviškas laikraštis *Gazeta Krajowa* parėmė Vidurio Lietuvos vyriausybę, M.Römeris savo pažiūras pradėjo skelbti Viktoro Biržiškos redaguojamame laikraštyje *Głos Litwy*²⁵⁴ ir atmetė pasiūlymus užimti kokias nors pareigas Vilniuje²⁵⁵.

²⁴⁷ Ten pat, p. 198.

²⁴⁸ Ten pat, p. 140. Jau rugsėjo 30 d. T.Vrublevskis pranešė M.Römeriui apie ruošiamą Želigowskio Lietuvių ir baltarusių divizijos „maištą“ bei lenkų ir lietuvių vyriausybę Gardine, ten pat, p. 199.

²⁴⁹ Ten pat, p. 202. Susirinkime dalyvavo ir laikraščio *Gazeta Krajowa* redakcijos nariai.

²⁵⁰ Ten pat, p. 209.

²⁵¹ Ten pat, p. 210.

²⁵² M.Römer, „Naiwni“, *Głos Litwy*, 1920 10 15, nr. 2; M.Römer, „Jeszcze o logice“, *Gazeta Krajowa*, 1920 10 28, nr. 48.

²⁵³ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 230.

²⁵⁴ Apie M.Römerio bendradarbiavimą su laikraščiu *Głos Litwy* žr. V.Biržiška, *Dėl mūsų sostinės 1920–22*, Londonas, 1967, p. 75–78.

²⁵⁵ Ten pat, p. 76.

Lapkričio 6 dieną, gavęs vizą ir apsirūpinęs W.Abramowicziaus rekomdaciniu laišku, per Lydą išvyko į Suvalkus, o lapkričio 14 dieną jau buvo Kaune²⁵⁶. Buvo paskirtas laikinai dirbti Kauno apskrities teisme²⁵⁷.

Tai, kad M.Römeris griežtai nutraukė santykius su Vidurio Lietuva, visai nereiškė, jog jis nesistengė pakeisti įvykių eigos. Padėti siekti šio tikslo turėjo kelis kartus išbandyta, bet nelabai veiksminga priemonė – masonija. Dar 1920 metų liepą Kaune buvo atkurta pagrindinė Lietuvos Didžiųjų Rytų ložė „Lietuva“²⁵⁸. Atgimę Lietuvos masonai savo svarbiausiu uždaviniu laikė „sujungti Rytų Lietuvą su visa valstybe, taigi stengtis paveikti valstybės politiką, daryti kryptingą įtaką šia linkme“²⁵⁹. „Lietuvos“ vadovas M.Römeris teikė šiai veiklai didelę reikšmę²⁶⁰.

Nepriklausomos Lietuvos valdžia, desperatiškai ieškodama būdų Vilniaus klausimui išspręsti, nusprendė pasinaudodama M.Römerio pagalba užmegzti tiesioginį ryšį tarp Kauno ir Vilniaus. Iškart po Vidurio Lietuvos paskelbimo tokio ryšio reikalingumą pripažino ir W.Abramowicziaus vadovaujama Vilniaus valdžia²⁶¹. Antroje gruodžio pusėje, vykstant gruodžio 13 dieną prasidėjusioms deryboms tarp Varšuvos ir Kauno dėl „plebiscito“, konfidenciali Lietuvos delegacija, kuriai priklausė ir M.Römeris, išvyko į Vilnių, „į politinę žvalgybą dėl galimų ateities kontaktų ir susitarimo su „krajovcų“ politiniais veikėjais“²⁶². Lietuvių pusė sutiko daryti didelių nuolaidų dėl Vilniaus, bet nepritarė Lietuvos ir Lenkijos valstybių sąjungos idėjai, kuri „krajovcams“ buvo labai svarbi. Nė viena pusė šiuo klausimu nenorėjo nusileisti, todėl susitarti beveik nebuvo galimybės²⁶³. Nors M.Römerio vizitas rezultatų nedavė, bet, kad ir sun-

²⁵⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 233, t. 28, p. 1, 9.

²⁵⁷ M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Autobiografia*, p. 9.

²⁵⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 129.

²⁵⁹ Ten pat, p. 146.

²⁶⁰ Apie Lietuvos masonus tarpukario metais ir M.Römerio vaidmenį šiame judėjime žr. J.Sawicki, „Z dziejów Wielkiego Wschodu Litwy“, *Przegląd Wschodni*, sąs. 2, 1997, p. 443–449.

²⁶¹ M.Römerio tarpininkavimu į Vilnių, be kitų, buvo pakviestas ir M.Biržiška, M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 21.

²⁶² Ten pat, p. 45.

²⁶³ Lietuvių pusė sutiko kurti du kantonus su dviem kraštų seimais ir aukščiausiuoju seimu, bet bendra kariuomenė, užsienio politika, finansais, susisiekimu ir ryšiais. Siūlyta sulyginti abiejų kalbų teises ir paskelbti amnestiją. Vilniaus universitetas turėjo būti bendras, ten pat, p. 47, 50.

kiai, ryšį tarp Kauno ir Vilniaus padėjo palaikyti. Pavyko surengti ir tiesiogines tam tikrų politinių grupuočių derybas, dėl kurių susitarti tapo lengviau po to, kai derybos su Varšuva baigėsi fiasko. Socialistų, liaudininkų, demokratų ir Valstiečių sąjungos bloko frakcijos prezidiumo kvietimu iš Vilniaus į Kauną turėjo atvykti frakcijos „Odrodzenie“ („Atgimimas“) socialistų ir demokratų atstovų delegacija. Bet, artėjant 1921 metų sausio 9 dienos rinkimams į Vidurio Lietuvos seimą, nenorėdami prarasti rinkėjų simpatijų, Vilniaus politikai nepasinaudojo kvietimu. Nutarta, kad Kauno delegacija vyks į Vilnių²⁶⁴. Tuo pat metu naujai sudaryta Lietuvos Rytų komisija pradėjo derybas su Kauno lenkų atstovais. M.Römeris manė, kad pirmiausia reikia normalizuoti lenkų ir lietuvių santykius šiaurės demarkacijos linijos. Jam atrodė, kad sutarimo nebuvimas tik apsunkins lietuvių ir lenkų susikalbėjimą Vilniuje²⁶⁵.

Po keleto vasario 24 dieną įvykusių susitikimų Lietuvos liaudininkų ir demokratų delegacija pripažino, kad pozicijos truputį suartėjo. Tolesni galimi kontaktai priklausė nuo to, ką pavyks pasiekti Lietuvos krikščionių demokratų misijai, kuri vyskupo Jurgio Matulaičio iniciatyva turėjo derėtis su Vilniaus Bažnyčios atstovais²⁶⁶.

1921 metų kovo 2 dieną Tautų Sąjungos taryba, Lietuvai ir Lenkijai nesusitarus dėl plebiscito, pasiūlė suorganizuoti tiesioginius pokalbius Briuselyje. Prasidėjus deryboms tarp Varšuvos ir Kauno, linija Vilnius–Kaunas tapo antraplanė. Vilniaus politikai neatvyko atsakomojo vizito į Kauną, o dėl antilenkiškų nuotaikų atsisakyta derėtis su Kauno lenkais²⁶⁷. Šie pasiskundė Tautų Sąjungai, kad Lietuvoje nuolat pažeidžiamos tautinių mažumų teisės. Skundą pasirašė Lietuvos Seimo lenkų frakcijos deputatai, tarp jų ir A.Grajewskis. M.Römeris tai laikė didele politine klai-

²⁶⁴ Ten pat, p. 58, 70, 72, 77. M.Römerio pastangos į delegaciją įtraukti nacionalistinės „Pažangos“ atstovus nebuvo sėkmingos, ten pat, p. 81.

²⁶⁵ Ten pat, p. 124. Komisijos sudarymą Vilniaus spauda aprašė taip: „Kaune įkurta komisija, siekianti atplėšti Vilniją nuo Lenkijos. Ji turi daug lėšų, o jai priklauso lietuvis Biržiška, baltarusis Konopackis, pseudolenkas Römeris ir žydas Rosenbaumas jaunesnysis. Ši komisija Vilniuje leidžia tris dienraščius lenkiškai, rusiškai ir lietuviškai, tris savaitraščius lenkiškai, baltarusiškai ir lietuviškai“, „Spisek przeciwko Polsce“, *Gazeta Wileńska*, 1921 02 18, nr. 39. Žr. taip pat „Pod znakiem pojednania“, *Rzeczpospolita* (Vilniaus leidinys), 1921 02 20, nr. 41.

²⁶⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 110, 113, 123, 144.

²⁶⁷ Ten pat, p. 135, 209.

da. Grajewskį „išplūdo“²⁶⁸, o visuomenei savo nuomonę šiuo klausimu pateikė provyriausybiniam laikraštyje *Litwa* išspausdintame straipsnyje, kurį pasirašė „Polak litewski“ („Lietuvos lenkas“)²⁶⁹.

Tautų Sąjungos akcija neišsprendė ginčytinos Vilniaus problemos. 1921 metų pabaigoje grįžta prie pradinės 1919 metų balandžio 19 dienos atsišaukime Juzefo Pilsudskio iškeltos Vilniaus seimo idėjos. Lietuvos Rytų komisija pareiškė iniciatyvą Vilniaus seimo rinkimų išvakarėse išplatinti Lietuvos Steigiamojo Seimo atsišaukimą į Vilnijos gyventojus. M.Römerio parengtas atsišaukimo projektas buvo patrauklus manifestas liaudžiai. Autorius, 1921 metų birželio mėnesį tapęs Vyriausiojo tribunolo nariu²⁷⁰, buvo įsitikinęs, kad „Lietuva skiria per mažai dėmesio Vilnijai ir yra per daug jai nusikaltusi, kad dabar galėtų abejingai atsiriboti“. Jis netikėjo, kad Seimas pritars panašaus turinio atsišaukimui²⁷¹. Seimo gruodžio mėn. deklaracija, skelbianti Vilnijos autonomiją, buvo toloma bet kokiam „patrauklumui“. Matydamas, kad jo veikla komisijoje beprasmiška, M.Römeris nutarė iš jos išeiti. Be to, jį žeidė antilenkiška komisijos leidybinė veikla²⁷².

1922 metų pradžioje norėta sukurti kitą panašaus pobūdžio struktūrą – Rytų Lietuvos reikalų tarybą, į kurią įeitų įvairių tautinių grupių atstovai. Tam sutrukdė priešškas Lietuvos valdžios požiūris į lenkų mažumą. Kauno lenkų politiniai sluoksniai (Centrinis rinkimų komitetas) atsisakė dalyvauti šioje struktūroje, o bandymai sukurti tarybą, remiantis žymiomis „figūromis“ – Aleksandru Tiškevičiumi (Aleksander Tyszkiewicz), M.Römeriu, – irgi nepavyko. M.Römeris rašė: „Dalyvauti kaip lenkas Taryboje, kurioje atstovaujama tautiniu pagrindu, nenoriu, nes aš neatstovauju lenkų nuomenei, o tik savajai“²⁷³.

²⁶⁸ A.Grajewski, op. cit., p. 39–40. Žr. taip pat B.Paszkievicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 2, Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, 12710, p. 227.

²⁶⁹ Polak litewski [M.Römer], „Ciężki błąd“, *Litwa*, 1921 07 12, nr. 150, 1921 07 13, nr. 151. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 246, 283. Kitus straipsnius šiame laikraštyje pasirašinėjo slapyvardžiu „Rys“. „Ši publicistinė darba laikraštyje *Litwa*, be kita ko, epizodišką, menkai tevertiną“, – rašė ten pat, p. 395.

²⁷⁰ M.Römerio asmeninė byla, p. 30.

²⁷¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 387.

²⁷² Ten pat, t. 29, p. 94. Dėmesio vertas komisijos raštas premjerui, kuriame reikalaujama prezidento malonės visiems, nuteistiems Lenkų karinės organizacijos (POW) procese, ten pat, p. 61.

²⁷³ Ten pat, p. 146. Žr. taip pat ten pat, p. 97, 98, 131.

Kadangi nė viena besiginčijanti šalis nepritarė M.Römerio požiūriui į lenkų ir lietuvių santykius, o Vilniaus seimas pareiškė vienaprasmę nuomonę Vilniaus klausimu, M.Römeris nutarė pasitraukti iš politinio gyvenimo ir visas jėgas skirti profesinei veiklai. Šį politinio aktyvumo etapą M.Römeris baigė laišku Juzefui Pilsudskiui, kurį parašė kaip atsaką į Lenkijos valstybės vadovo kalbą, pasakytą Vilnijos prijungimo prie Lenkijos dieną. Laiške pasmerkė Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, o Pilsudskį apkaltino „Lietuvos valstybės išdavimu“. Po daugelio metų jis rašė: „Po šio laiško nutrūko mano asmeniniai ryšiai su Pilsudskiu, nors tebegebiu jo asmenį ir tebevertinu jo indėlių į Lenkijos nepriklausomybę“²⁷⁴. Buvo platinami šio laiško nuorašai ir siūlyta jį išspausdinti kuriam nors lietuviškame laikraštyje. M.Römeris su tuo nesutiko, nes nenorėjo sulaukti „iš dalies teisingo priekaišto“, kad, matydamas lenkų pusės kaltę, nenori pastebėti „lietuvių pusės kaltės, sprendžiant Lietuvos lenkų problemą“²⁷⁵.

Dirbdamas Vyriausiojo tribunolo teisėju, M.Römeris susidurdavo su daugybe antivalstybine veikla apkaltintų lenkų baudžiamųjų bylų. Jam tai buvo sunkiausias bylos. Stengėsi kiek įmanoma sušvelninti nuosprendžius, nepaisant to, kad tokią veiklą laikė „nusikalstama ir griauančia Lietuvos nepriklausomybę“²⁷⁶. Tokios M.Römerio nuostatos negalėjo nepastebėti nacionalistų sluoksniai Teisingumo ministerijoje ir vyriausybėje. M.Römeris, jo draugui ir masonų ložės broliui A.Janulaičiui pareiškus, kad išeina iš tribunolo, laiške A.Janulaičiui prisipažino: „Be Tavęs ir man tribunole būtų žymiai sunkiau, nes kiekvienas mano žingsnis, neįtikęs dievams, būtų aiškinamas tuo, kad Römeris yra lenkas ir todėl jo elgesys įtartinas“²⁷⁷. Karo teismo vadovybės apkaltintas šališkumu, *Dienoraštyje* rašė: „Netapsiu renegatu, neišsižadėsiu savo lenkiškumo, o Lie-

²⁷⁴ Ten pat, t. 35, p. 782. Tai aprašė po Juzefo Pilsudskio mirties Lietuvos spaudoje paskelbtame straipsnyje, M.Römeris, „Juozas Pilsudskis“, *Vairas*, 1935, nr. 6, p. 129–140, nr. 7–8, p. 288–304. Šia tema plačiau žr. E.Motieka, „Keletas žodžių apie M.Römerio straipsnį ‘Juozas Pilsudskis’“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos: Lietuvos valstybės idėja (XIX–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 481–485.

²⁷⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 216. Žr. taip pat ten pat, p. 140, 142. 1922 05 15 M.Römerio laiško J.Pilsudskiui nuorašus žr. LMAB F9–2225 ir F255–255. Šis tekstas neseniai paskelbtas žurnale *Znak*, 1989, nr. 6, p. 72–75.

²⁷⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 358.

²⁷⁷ 1923 07 17 M.Römerio laiškas A. Janulaičiui, LMAB F267–792, p. 15.

tuva myliu labiau negu dauguma tų „tikrų lietuvių“, kuriems esu įtartinas dėl savo lenkiškumo“²⁷⁸.

1922 metų vasario 16 dieną, minint ketvirtąsias nepriklausomybės paskelbimo metines, buvo įkurtas Lietuvos universitetas Kaune. Prezidento sprendimu kuriamame Teisės fakultete užimti profesorių vietas pakviesti Petras Leonas ir Augustinas Janulaitis, o docentų – Simanas Bieliackinas, Oskaras Biuchleris, Kazys Šalkauskis, Antanas Tumėnas ir M.Römeris²⁷⁹. Daugelį nustebino formalių paskyrimo kriterijų nebuvimas. M.Römeris rašė: „Buvome iš tiesų apstulbinti: reikėjo apsispręsti, kaip reaguoti į šį paskyrimą: priimti, atsisakyti ar net protestuoti“²⁸⁰. Nugalėjo įsitikinimas, kad būtina kurti universitetą, o jame – teisės fakultetą. Tik A.Janulaitis laikinai atsisakė užimti pareigas ir bendradarbiavo su universitetu pagal atskirą sutartį²⁸¹.

M.Römeris, būdamas Konstitucinės teisės katedros docentu, kartu net iki 1928 metų ėjo Vyriausiojo tribunolo teisėjo pareigas.

1923 metais buvo pakeltas į ekstraordinariusius profesorius²⁸². Savo mokslinius darbus skelbė žurnale *Teisė*, o 1926 metais išleido pirmąjį didesnį teisės veikalą – knygą *Reprezentacija ir mandatas*. Įtemptas darbas ruošiantis paskaitoms greitai buvo visuotinai studentų pripažintas, o M.Römerio auditorijos visada būdavo sausakimšos. *Dienoraštyje* jis rašė: „Labai pamėgau darbą universitete, o intelektualinis bendravimas su jaunimu – vienas iš maloniausių dalykų mano gyvenime, todėl jam negailiu nei laiko, nei jėgų“²⁸³. Tai pastebėjusi universiteto vadovybė 1926 metais suteikė M.Römeriui ordinarinio profesoriaus titulą. 1926–1927 aka-

²⁷⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 31, p. 320. Žr. ten pat, p. 308, 319. 1923 m. liepos mėn. žvalgyba atliko kratą Bagdoniškyje, ten pat, t. 30, p. 179.

²⁷⁹ *Lietuvos Universitetas 1579–1803–1922*, Chicago, 1972, p. 558; *Teisės fakultetui 350 metų*, red. M.Maksimaitis, Vilnius, 1991, p. 7; M.Römerio asmeninė byla, p. 30, 34.

²⁸⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 187.

²⁸¹ *Lietuvos Universitetas*, p. 558. M.Römeris abejojo dar ir todėl, kad blogai mokėjo lietuviškai, M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 125.

²⁸² *Lietuvos Universitetas*, p. 560; M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Autobiografija*, p. 9.

²⁸³ M.Römer, *Dziennik*, t. 31, p. 468. Laiške T.Vrublevskiui savo mokslinę sistemą dėstant valstybinę teisę apibūdino kaip tarpinę „tarp Jellineko ir Duguit sistemų“, 1923 04 27 M.Römerio laiškas T.Vrublevskiui, LMAB F7–1322a, p. 43.

deminiais metais jis buvo išrinktas prorektoriumi²⁸⁴, o pagal Kauno universiteto statutą tai reišė, kad kitais metais bus rektoriumi. M.Römeris su džiaugsmu ėmėsi šių naujų pareigų. Jis rašė : „Lietuvos lenko paskyrimas Lietuvos universiteto rektoriumi – tai simbolinis aktas ir kraštui reikšmingas precedentas, žvelgiant į Didžiosios Lietuvos, apimančios Vilniją, perspektyvą. [...] Tas simbolis, realizuotas man tapus Lietuvos universiteto rektoriumi, savaime apvainikuotų mano idėją ir man teiktų didžiausią pasitenkinimą²⁸⁵.

M.Römeris nenutraukė mokslinės veiklos. 1928–1932 metais pasirodė dar trys jo veikalai²⁸⁶, kurie kartu su ankstesniu darbu *Reprezentacija ir mandatas* tapo pagrindu suteikti jų autoriui teisės daktaro laipsnį²⁸⁷.

1930 metais Lietuvos universitetas pavadintas Vytauto Didžiojo universitetu ir patvirtintas naujas jo statusas. Nuo tada rektorius buvo renkamas tiesiogiai, o jo kadencija truko trejus metus.

1933 metais M.Römeris vėl išrenkamas rektoriumi. Šias pareigas jis ėjo dvi kadencijas iki 1939 metų, taigi per visą VDU istoriją ilgiausiai²⁸⁸. Juo pasitikėjo visa akademinė bendruomenė. Kai 1935 metais švietimo vadovybė bandė apriboti universiteto autonomiją, rektorius įteikė švietimo ministrui atsistatydinimo pareiškimą²⁸⁹. Valdžiai teko nusileisti, nors ir neilgam. 1937 metais Seimas patvirtino naują universiteto statutą, gerokai apribojusį jo autonomiją. Nepaisant to, po šešerių rektoriavimo metų M.Römeris galėjo parašyti: „Rektoriaus pareigos buvo maloniausios iš visų mano užimtų pareigų“²⁹⁰.

²⁸⁴ M.Römer, *Autobiografija*, p. 9. Pagal universiteto statutą kandidatą į prorektorius keldavo visi fakultetai iš eilės, o rinkimai buvo tik formalūs.

²⁸⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 1. Žr. taip pat ten pat, t. 31, p. 506; M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“ p. 552. 1927–1928 akademisiais metais buvo pirmoji M.Römerio rektoriavimo kadencija.

²⁸⁶ *Administracinis teismas*, Kaunas, 1928; *Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose*, Kaunas, 1931; *Dabartinės konstitucijos*, Kaunas, 1932.

²⁸⁷ M.Römerio asmeninė byla, p. 73, 74, 76, 78. Stefano Kieniewicziaus rašytoje biogramoje klaidingai nurodoma, kad daktaro laipsnį gavo 1931 m., *PSB*, op. cit., p. 655.

²⁸⁸ M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 553.

²⁸⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 861, 864, 876; 1935 10 14 M.Römerio laiško švietimo ministrui nuorašas, žr. M.Römerio asmeninė byla, p. 111.

²⁹⁰ M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR22, p. 19.

Dėl administracinių pareigų nemetė mokslinio darbo. 1933–1939 metais išleido veikalus *Svarbiausios valstybinės problemos italų fašizme ir sovietuose* (1933), *Valstybė*, t.1–2 (1934–1935), *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, d.1 (1937), *Konstitucinės institucijos*, t.1: *Suverenitetas* (1939). Savo darbus skelbė ir šalies bei užsienio žurnaluose. Savo studijose daugiausia nagrinėjo Lietuvos valstybingumui reikšmingiausias teisės problemas²⁹¹. Išskyrus kelis straipsnius prancūziškai ir po vieną lenkiškai bei vokiškai, visi M.Römerio teisės veikalai parašyti lietuviškai, todėl jo idėjos negalėjo plačiau pasklisti.

Vis dėlto jas pastebėjo ir aukštai įvertino ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje, kur dažnai buvo kviečiamas skaityti paskaitų²⁹². Buvo išrinktas Čekoslovakijos mokslų akademijos ir Tarptautinio Prancūzijos revoliucijos instituto nariu. Buvo Rumunijos administracinių mokslų instituto narys korespondentas²⁹³. M.Römeriui ypač rūpėjo paskleisti savo mintis Lenkijoje. Jis rašė: „Būdamas lenkas, norėčiau priklausyti ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos mokslui“²⁹⁴.

Verta dėmesio įvairiapusė M.Römerio visuomeninė veikla. Daug metų buvo Lietuvos teisės draugijos valdybos vicepirmininkas, o nuo 1935 metų – draugijos garbės narys²⁹⁵. Priklausė Kaune atkurtoms Lietuvių dailės draugijai²⁹⁶ ir draugijai „Žiburėlis“²⁹⁷. Noriai dalyvavo Politikos klubo²⁹⁸ ir Istorijos draugijos²⁹⁹ veikloje. Buvo Tarptautinio intelektualinio bendradarbiavimo komiteto Lietuvos valdybos sekretoriumi, o vėliau pirmininku³⁰⁰ ir „Paneuropos“ Lietuvos skyriaus pirmininku³⁰¹.

²⁹¹ *Lietuvos Universitetas*, p. 564. M.Römeris laikomas Lietuvos konstitucinės teisės kūrėju.

²⁹² LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 12.

²⁹³ M.Römer, *Autobiografija*, LCVA, f. R-856, ap. 2, b. 734, p. 159. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 405; ten pat, t.35, p. 606.

²⁹⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 460.

²⁹⁵ Ten pat, t. 28, p. 397, 403; ten pat, t. 34, p. 175; ten pat, t. 35, p. 252, 618. 1940 m. buvo išrinktas draugijos Vilniaus sekcijos pirmininku, ten pat, t. 37, p. 449, 465.

²⁹⁶ Ten pat, t. 31, p. 479.

²⁹⁷ Ten pat, t. 28, p. 74.

²⁹⁸ Ten pat, t. 35, p. 291.

²⁹⁹ Ten pat, t. 33, p. 349.

³⁰⁰ Ten pat, t. 31, p. 473; ten pat, t. 35, p. 507.

³⁰¹ Ten pat, t. 35, p. 360; ten pat, t. 36, p. 475.

Nepriklausydamas jokiai partijai, dalyvavo įvairiuose projektuose, kurie, jo manymu, buvo naudingi Lietuvai. Pirmiausia jis buvo valstybininkas. M. Biržiška po daugelio metų rašė: „Valstybingumas jam aiškiai ėmė kilti aukščiau ir gal net labiau svėrti už taip jam brangią asmens ir visuomenės laisvę“³⁰².

Kuriantis nepriklausomai Lietuvai, M. Römeris turėjo vilties, kad tai bus demokratinė europietiška valstybė. Bet greitai įsitikino, kad mechaninis Vakarų Europos demokratinų institucijų perkėlimas į Lietuvą tik sudaro sąlygas, prisidengus šiomis institucijomis, tarpti klerikalinių sluoksnių autokratijai. Įsitikinęs tvirtino, kad „klerikalizmas yra mūsų demokratijos parazitas“³⁰³.

Dar ir todėl, skirtingai nuo daugumos Lietuvos kairiųjų, nepasmerkė 1926 metų gruodžio perversmo. Bet tai nereiškė, kad jis galutinai perėjo į dešinę. Liko ištikimas laisvės idealams, nors pripažino, kad „formali, mechaniškai taikoma daugumos demokratija ir liberalizmas yra praeities kategorijos, nebetinkančios dabartinei visuomenei. Daugumos demokratijos ir liberalizmo tapatinimas su revoliucija ir visuomenės pažanga yra klaida“³⁰⁴. Kitur pabrėžė konservatyvų formalios demokratijos, kuri iš revoliucijos faktoriaus „pavirto kontrevoliucijos apkasais“, vaidmenį³⁰⁵.

Toldamas nuo individualistinės demokratijos idėjų, pradėjo skelbti koncepciją, kurią pats apibrėžė kaip „sociokratinę“ arba „kooperacinę“³⁰⁶. Bet nepalaikė fašizmo, nors išvelgė jame „gyvą judėjimą ir galingą mintį“, bet jo lietuviškajame variante, anot M. Römerio, „nebuvo nieko, išskyrus kiekvieno žingsnio baimę ir ‘kombinacijas’“³⁰⁷.

Nuo 1928 metų dirbdamas Valstybės taryboje – tai buvo institucija, kuri vyriausybės nurodymu rengė dekretų ir įstatymų projektus, –

³⁰² M. Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 552.

³⁰³ M. Römer, *Dziennik*, t. 36, p. 693.

³⁰⁴ Ten pat, p. 302.

³⁰⁵ Citata iš P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)*, Wrocław–Warszawa, 1972, p. 16.

³⁰⁶ M. Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 6. Truputį anksčiau apie „sociokratiją“ kalbėjo T. Vrublevskis, žr. T. Wróblewski, „Naród i samookrešlenie narodowe“, *RTPN*, t. 6, 1918, p. 121.

³⁰⁷ M. Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 301. 1933 m. M. Römeris pasitraukė iš Visuomenės mokslų instituto valdybos, kurios daugumą sudarė fašizmo šalininkai, nes, kaip rašė: „Nesu fašistas ir nenoriu, kad mane tokiu laikytų“, ten pat, t. 35, p. 559.

M.Römeris stengėsi daryti įtaką priimamiems sprendimams³⁰⁸. Valstybės taryba, formuota nominacijos būdu ir iš pradžių buvusi tam tikra Ministrų kabineto patariamąja kolegija, ilgainiui virto „vyriausybės pastumdėle“³⁰⁹. Kai 1931 metais vyriausybė atmetė tarybos parengtą savivaldos įstatymo projektą, M.Römeris atsistatydino, dvejus metus likdamas neetatiniu bendradarbiu³¹⁰.

Viena sunkiausių jaunos Lietuvos valstybės užsienio politikos problemų buvo Klaipėdos klausimas. 1923 metais ginkluotu perversmu atkovota Klaipėda buvo ypač svarbi Lietuvos ūkiui. Deja, vėliau ši teritorija nebuvo integruota į valstybės visumą, o tuo tarpu sustiprėjo Vokietijos įtaka ir suaktyvėjo Vokietijos revanšistinių organizacijų veikla.

M.Römeris Klaipėdos krašto klausimą laikė ypač svarbiu. 1921 metais ten apsilankęs įsitikino, kad šios žemės smarkiai germanizuotos, bet matė ir gyvą lietuvišką pamatą, kurį, jo nuomone, reikėjo kuo skubiau gelbėti³¹¹.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Klaipėdoje stiprėjant antilietuviškoms nuotaikoms, Lietuvai iškilo grėsmė netekti šios teritorijos. M.Römeris, kaip pripažintas teisės srities autoritetas, 1932 metais buvo paskirtas „slaptos“ Klaipėdos reikalų tarybos konsultantu³¹². Tais pačiais metais, būdamas Lietuvos teisėju ad hoc, sėkmingai gynė Lietuvos teises į šį Baltijos uostą tarptautiniame Hagos tribunole³¹³, o 1933 metais kaip Lietuvos delegacijos narys dalyvavo Tautų Sąjungos XIV sesijoje Ženevoje, kur, be kitko, vedė derybas su Klaipėdos perleidimo Lietuvai aktų signatarais³¹⁴.

³⁰⁸ M.Römerio asmeninė byla, p. 30; M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 851, 886.

³⁰⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 332. Ji dar buvo vadinama „septynių miegančių brolių“ taryba, J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 251.

³¹⁰ M.Römer, *Autobiografija*, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 9; M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 301.

³¹¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 284. Su Klaipėdos problema supažindino platesnį skaitytojų ratą, žr. Rys [M.Römer], „Morze“, *Litwa*, 1921 09 11, nr. 202; M.Römer, „Kłajpeda“, *Litwa*, 1921 09 14, nr. 204.

³¹² M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 794.

³¹³ M.Römer, *Autobiografija*, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 11. 1938–1939 m. atstovavo Lietuvai ginče su Estija dėl geležinkelio ruožo Panevėžys–Saldutiškis, o 1937–1938 m. priklausė Lietuvos ir Danijos conciliacijos komisijai Hagoje, kuri svarstė ginčą dėl Lietuvos skolos Danijos firmai už atliktus darbus geležinkelio ruože Šiauliai–Kretinga.

³¹⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 131; 1933 10 06 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 42.

Klaipėdos problemą M.Römeris nagrinėjo platesniame Europos kontekste. Vokietijos grėsmę suvokė kaip grėsmę ne tik Lietuvai, bet ir visam regionui, taip pat ir Lenkijai, o tai, jo nuomone, turėjo pagreitinti „teisingą Lietuvos ir Lenkijos susitaikymą“³¹⁵.

Vilniaus demokratų keliamus Vilnijos autonomijos Lenkijos valstybės sudėtyje reikalavimus laikė svarbiu įvykiu, kuris galėtų tapti išeities tašku atnaujinant 1928 metais nutrūkusias Lenkijos ir Lietuvos derybas, juo lab kad prie to prisidėjo ir kiti iš Varšuvos sklindantys signalai apie lenkų pusės gerą valią. L.Abramowiczui tarpininkaujant M.Römeris buvo paskirtas slaptai ištirti galimybę pradėti neoficialias Lenkijos ir Lietuvos derybas, bet jis atsisakė šios misijos³¹⁶.

1933 metais būdamas Ženevoje M.Römeris susipažino su Lenkijos URM atstovais ir įsitikino, kad „lenkai neturi jokios kokio nors kompromiso su Lietuva koncepcijos“³¹⁷. Bet matė galimybę pradėti dialogą: „abiejose pusėse vienu metu atsiradus ryžtingesnių žmonių, padėtis nebebūtų beviltiška“³¹⁸, – rašė laiške Antanui Römeriui. Nei M.Römerio pasikalbėjimas su Antanu Smetona, per kurį pranešė apie savo pokalbius Ženevoje, nei Jurgio Šaulio susitikimas su Juzefu Pilsudskiu, nei Józefo Becko ir Dovo Zauniaus susitikimas Ženevoje nepadėjo suartinti pozicijų³¹⁹, nors liudijo apie vykstantį lūžį. „1933–1934 metų sandūroje Lenkijos ir Lietuvos santykių atšilimas buvo toks ryškus, jog tada mums atrodė, kad nebeįmanoma grįžti į praeitį“³²⁰, – prisiminė Tadeusz Katelbachas, kuris, J.Pilsudskiui ir J.Šauliui susitarus, atvyko į Kauną dirbti spaudos korespondentu, o neoficialiai – Lenkijos konsulu Lietuvoje.

³¹⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 599. Žr. taip pat P.K. [M.Römer], „Próba wyłomu“, *PW*, 1932 05 29, nr. 10, 1932 06 12, nr. 11; M.Römer, „Kłajpeda, jako element solidaryzmu bałtyckiego“, *PW*, 1934 04 22, nr. 7–8; M.Römer, „Baltijos politinės problemos“, *Kultūra*, 1935, nr. 8, p. 435–442.

³¹⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 51. Žr. taip pat ten pat, p. 43, 46; 1929 01 08 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 94; 1929 02 06 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, ten pat; 1929 04 14 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, ten pat.

³¹⁷ 1933 10 06 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 142.

³¹⁸ 1933 10 23 M.Römerio laiškas A.Römeriui, LMAB F138–1218, p. 9. Apie žvalgo muosius pokalbius tarp Kauno ir Vilniaus žr. M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 964, 979, 980, 982, 984, 989.

³¹⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 165, 174.

³²⁰ T.Katelbach, *Wspomnienia*, Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, 13013, p. 20.

Pokalbis su A.Smetona, kuriame Lietuvos prezidentas suabejojo derybų sėkme, kol viską kontroliuoja J.Pilsudskis, atvėsino M.Römerio įkarštį tarpininkauti tarp Kauno ir Varšuvos. Jis nebeprisidėjo prie 1934 metų pradžioje Kazimiero Narutavičiaus inicijuotos akcijos³²¹. Bet toliau domėjosi ir pritarė naujoms šios srities iniciatyvoms. Priklausė siauram slaptam būreliui žmonių, žinojusių Vladimiro Zubovo pokalbių Belvederyje detales³²². O pats ryžtingai pradėjo paskaitų ir publicistikos akciją, apie kurią pranešė L.Abramowiczui: „Šią žiemą ir pavasarį daug nuveikiau politikos srityje, daugelyje viešų paskaitų, turėjusių atgarsį šalyje, skelbdamas Baltijos tautų ir valstybių solidarumo idėją bendros Vokietijos keliamos grėsmės akivaizdoje“³²³. Vilniaus radijas taip komentavo šiuos pasisakymus: „Tuo Römeris įrodė savo politinių pažiūrų platumą. Niekas Lietuvoje dar taip nekalbėjo. P. Römerio paskaita yra labai teigiamas reiškinys Lietuvoje, nors neįrodo, kad visa Lietuvos visuomenė atsikratė tam tikrų stereotipų“³²⁴. Tam pritarė Kauno radijas, kuris, pasiremdamas M.Römeriu, tvirtino, kad „yra padėtas pagrindas susitarimui, tik abiem pusėms reikia atsisakyti maksimalistinių reikalavimų“³²⁵.

Tačiau Lenkijos ir Lietuvos santykių atlydis truko pernelyg trumpai, nes praėjus vos dviem valandoms po V.Zubovo vizito pas J.Pilsudskį, nuskambėjo „lietuvius įžeidžiantis Becko pareiškimas“³²⁶. M.Römeriui teko pripažinti, kad A.Smetona buvo teisus, jog susitarti nebus įmanoma tol, kol Lenkiją valdys J.Pilsudskis ir žmonės, susiję su Vilniaus klausimu. Laiške L.Abramowiczui jis rašė: „Tik jiems mirus išnyks psichologinė įtampa“³²⁷.

³²¹ K.Narutowicz, „Relacje o działalności na polu stosunków polsko-litewskich“, *Znak*, nr. 6, 1989, p. 84. Žr. taip pat M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 610.

³²² M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 254, 279, 297.

³²³ 1934 05 25 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p.146.

³²⁴ Vilniaus radijo laida: „Przegląd litewski“, 1934 04 28, LMAB F 255–682, p. 29. Bet netrūko ir neigiamų M.Römerio darbų vertinimų, žr. „Ostre wystąpienie antypolskie w Kownie“, *Słowo*, 1935 01 24, nr. 23.

³²⁵ Kauno radijo laida: „Vilniui vaduoti sąjungos komunikatas“, 1934 04 17, LMAB F255–682, p. 17.

³²⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 329.

³²⁷ 1934 11 04 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 149. Panašias mintis M.Römeris reiškė ir spaudoje, žr. M.Römer, „Wilno i Pomorze“, *PW*, nr. 20, 1934 11 25. Kitame laiške rašė: „tikiu, kad Lenkija ir Lietuva susitaikys, bet jau po mūsų, nes dabar abiejose pusėse susikaupė per daug skriaudų ir pretenzijų, kurių nepanaikins net abipusė trauka“, 1934 11 26 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F79–45, p. 150.

Bet ir po J.Pilsudskio mirties šioje plotmėje niekas iš esmės nepasikeitė. Józefas Beckas santykiuose su Lietuva liko ištikimas doktrinai „żadnych furtek ubocznych“³²⁸, nors žvalgomieji pokalbiai ir nenutrūko. Stiprėjant Vokietijos grėsmei, abi pusės suprato, kad reikia kuo skubiau sureguliuoti santykius, ir atrodė, kad tai įvyks 1938 metų pradžioje. M.Römerio laiške L.Abramowiczui, rašytame po Lenkijos ir Lietuvos santykių užmezgimo, skaitome: „Pastaruoju laiku tai tapo taip būtina ir neišvengiama, kad tikrai nebereikėjo ryžtingų priemonių šiam tikslui pasiekti“³²⁹. Nors kovo 17 dienos Lenkijos ultimatumą laikė priemone, neatitinkančia situacijos, bet džiaugėsi užmegztais diplomatiniais santykiais ir tikėjo, kad Lenkija suartės su Lietuva³³⁰. Tačiau pats norėjo likti nušalyje: „Nenoriu būti įpainiotas į Lenkijos ir Lietuvos santykių politiką“³³¹, – viename laiške rašė Helenai Romer-Ochenkowskai.

Vis dėlto nevengė kontaktų su lenkais, atvykstančiais į Kauną, o priešingai, netgi sunkiausiais Lenkijos ir Lietuvos „šaltojo karo“ tarpsniais teikė jiems didelę reikšmę³³². *Dienoraštyje* rašė: „Lietuvių ryšys su Lenkija yra labai pageidaujamas, ir tik tokiu būdu lietuvių (ir lenkų) sąmonėje gali atsirasti politinis tarpusavio solidarumas“³³³. Lenkų ir lietuvių solidarumą panaudojant kaip atsvarą tiek Vokietijos „Drang nach Osten“, tiek Rusijos veržimuisi prie Baltijos, M.Römeris tikėjosi abiem pusėms palankiai išspręsti ginčytiną Vilniaus klausimą³³⁴.

Būdamas tiesiogiai susijęs su Klaipėdos krašto problematika, skaudžiai išgyveno jo praradimą, užėmus šį kraštą Vokietijai. „Visiškos kapituliacijos kelias, kuriuo pasuko Lietuva, yra mirties kelias“³³⁵, – rašė M.Römeris

³²⁸ T. y. „Jokių slaptų mėginimų susitarti“, K.Narutowicz, op. cit, p. 86.

³²⁹ 1938 05 20 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F 79–45, p. 157.

³³⁰ 1938 04 21 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

³³¹ 1938 04 26 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

³³² Apie M.Römerio ryšius su Lenkija žr. M.Römer, *Dziennik*, t. 33, p. 342, 343, 347, 402, 455; ten pat, t. 34, p. 658, 826, 941, 953, 955; ten pat, t. 35, p. 155, 209, 284, 329, 609, 611, 920, 972; ten pat, t. 36, p. 166, 670. Apie M.Römerio ryšius su Vilniumi žr. ten pat, t. 32, p. 774, 844; ten pat, t. 33, p. 1, 305; ten pat, t. 34, p. 96; ten pat, t. 35, p. 396, 495, 521, 528, 780; ten pat, t. 36, p. 47, 549.

³³³ Ten pat, t. 35, p. 856.

³³⁴ Ten pat, t. 36, p. 530.

³³⁵ 1939 05 05 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

viename savo laiškų. Atvirame laiške pagrindinių šalies leidinių redaktoriams protestavo prieš teisių į Klaipėdą perleidimą Vokietijai ir kartu tvirtino, kad šis faktas prieštarauja konstitucijai ir teisiniu požiūriu yra niekinis³³⁶. Bet, cenzūrai nepraleidus, šie laišakai nebuvo išspausdinti³³⁷. Vyriausybė nenorėjo aštrinti santykių su Vokietija, todėl ir žurnalo *Teisė* numeris su išsamia M.Römerio studija šiuo klausimu buvo konfiskuotas³³⁸. Kapituliantiška vyriausybės sluoksnių pozicija kėlė nerimą ir pasipiktinimą. M.Römeris rašė H.Romer-Ochenkowskai: „Dabar iškankintos ir įbaugintos Europos šviesulys yra Lenkija. Tai reikia pripažinti. Lenkijos energija ir ryžtas yra gražūs ir prasmingi“³³⁹.

Skaitydami M.Römerio *Dienoraštį*, matome, kad nuo 1939 metų rugsėjo 1 dienos jam svarbiausi buvo įvykiai Vokietijos ir Lenkijos fronte. Įsijungė į pagalbos lenkų pabėgėliams akciją, kurią surengė Lietuvos lenkų bendruomenė. Krašto apsaugos ministerijoje tarpininkavo, išduodant leidimus įvažiuoti į Lietuvą, padėjo gauti leidimus nuolat gyventi Kaune³⁴⁰.

1939 metų spalio 10 dieną pasirašius Lietuvos ir Sovietų Sąjungos sutartį, reikėjo skubiai iš SSRS perimti Vilnių. M.Römeris numatė galimus sunkumus, su kuriais Lietuvai teks susidurti vykdant šią operaciją. Sudėtingiausiais laikė žemės ūkio reformos, kalbos, universiteto, savivaldos ir teismų klausimus. Bet tai buvo smulkmenos, palyginti su Lietuvai iškilusia grėsme. *Dienoraštyje* rašė: „Už atgauto Vilniaus širmos paslėptos sovietų įgulos [...] – Lietuvos užgrobimo forpostai“³⁴¹. Šis teiginys atitiko tada populiarų priežodį „Vilnius mūsų, o mes rusų“.

M.Römeris buvo įtrauktas į Lenkijos valstybės turto Vilniuje likvidavimo reikalų komisiją³⁴². Vienas svarbiausių ir sunkiausių klausimų, jo nuomone, buvo Stepono Batoro universiteto panaikinimas. M.Römeris rašė: „Lietuvai būtina panaikinti Stepono Batoro universitetą, ir jai nėra ko

³³⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 88; 1939 03 25 M.Römerio laiškas *XX amžiaus* redaktoriui, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LNB), F 29–1664.

³³⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 89.

³³⁸ Ten pat, t. 38, p. 454.

³³⁹ 1939 05 05 M.Römerio laiškas H.Romer-Ochenkowskai, LMAB F 138–2097.

³⁴⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 267, 268, 274.

³⁴¹ Ten pat, p. 288, 289.

³⁴² Ten pat, p. 301, 333.

gėdytis, nes tai pagrįsta³⁴³. Argumentavo tuo, kad Lietuvos valstybė nepajėgs išlaikyti atskiro universiteto lenkų bendruomenei, kuri, M.Römerio nuomone, naujojoje Lietuvoje buvo aiški mažuma³⁴⁴. Bet nesutiko ir kategoriškai atsisakyti visko, kas liko Vilniuje iš lenkų laikų. Teigė, kad „teisės objektas yra ne tik įstatymai, bet ir faktiškai įkurtos ir teisėtai veikiančios institucijos“³⁴⁵. Todėl siūlė nustatyti pereinamąjį laikotarpį, per kurį vyresniųjų kursų studentai galėtų baigti studijas lenkiškai, o vyresniosios kartos profesoriams paskirti pensijas, kad „problema būtų išspręsta teisingai ir žmoniškai“³⁴⁶.

Iš M.Römerio projekto Vilniuje įkurti lietuvių universitetą buvo išbraukti siūlymai Vilniaus universiteto Humanitariniame fakultete steigti naujas katedras, galbūt Menų sekcija, ir suteikti kalbos lengvatų buvusiems Stepono Batoro universiteto studentams³⁴⁷.

Lietuvos Seimas 1939 metų gruodžio 13 dienos nutarimu panaikino Stepono Batoro universitetą ir įkūrė lietuvišką Vilniaus universitetą³⁴⁸. Iš Kauno į Vilnių turėjo persikelti du Vytauto Didžiojo universiteto fakultetai: Humanitarinių mokslų ir Teisių. Teisių fakulteto profesorius M.Römeris 1939 metų pabaigoje turėjo išvykti iš Kauno ir persikelti į lenkų ir lietuvių kovų draskomą istorinę Lietuvos sostinę. *Dienoraštyje* rašė: „Esu pasiruošęs užimti pareigas Lietuvos lietuvių stovykloje, bet dirbsiu konkretų darbą, o ne tuščiai kovosiu. Norėčiau, kad ši kova baigtųsi, ir abi Lietuvos evoliucijos kryptys [lietuvių ir lenkų. – J.S.] pagaliau susijungtų ir paduotų viena kitai ranką vardan vieningos bendros Lietuvos. Deja, susijungti dar neįmanoma. Kova tęsis ir gal net stiprės. Greičiausiai“³⁴⁹.

³⁴³ Ten pat, p. 321.

³⁴⁴ M.Römerio apskaičiavimais, Lietuvos Respublikoje buvo apie 150 000 lenkų, ten pat, p. 294.

³⁴⁵ Ten pat, p. 335.

³⁴⁶ Ten pat, t. 37 (juodraštis), p. 39; t. 37, p. 321. Žr. taip pat M.Römer, „Universiteto problema ir Stepono Batoro universitetas“, *Židinys*, 1939, nr. 12, p. 673–679.

³⁴⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 343.

³⁴⁸ Apie Stepono Batoro universiteto likvidavimą žr. P.Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa, 1982, p. 218–227; *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku: Dokumenty i materiały*, zebrał i wstępem opatrzyl Piotr Łossowski, Warszawa, 1991. Žr. taip pat R.Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 106–109.

³⁴⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 37 (juodraštis), p. 43.

Vilniaus universitete M.Römeris ėjo Valstybinės teisės katedros vedėjo pareigas. Dar kartą dalyvavo rektoriaus rinkimuose, bet pralaimėjo M.Biržiškai³⁵⁰. Naujojo universiteto senatas suteikė pirmenybę buvusiam ilgamečiam Vilniaus vadavimo sąjungos pirmininkui, kas gerai atspindėjo to meto nuotaikas.

M.Römeris *Dienoraštyje* rašė: „Vis dėlto Vilniaus visuomenės santykiai šlykštūs. Atmosfera klampi. Dėl radikalios lietuvių vykdomo kalbinio li-tuanizavimo vietos lenkų padėtis tapo neįmanoma, nes jie faktiškai daromi beraščiais“³⁵¹. Laiške M.Urbšienei lietuvių elgesį Vilniuje lygina su kolonizatorių elgesiu kolonijose. Pilietybės reikalų tvarkymą laikė „nežmonišku“³⁵², o padėtį, kai tikrieji vilniečiai negaudavo pilietybės, – paradoksalia ir kompromituojančia Lietuvą, nes, „kaip paašikėjo, Vilniuje, tiesą sakant, nėra Lietuvos valstybės gyventojų, o tik maža jų kolonija, kuri negalėtų pateisinti Vilniaus prijungimo prie Lietuvos“³⁵³. Ši padėtis kenkia Lietuvos valstybingumui Vilniuje, – teigė išsamioje studijoje šia tema³⁵⁴.

Vilniuje stiprėjant lietuvių ir lenkų konfliktui, kilo iniciatyva ieškoti abiejų bendruomenių suartėjimo kelių. Jau 1939 metų gruodžio mėnesį įvyko pirmieji lietuvių demokratų ir to meto Vilniaus demokratų vadovo, Lenkų komiteto pirmininko Bronisławo Krzyżanowskio žvalgomieji susitikimai³⁵⁵.

M.Römeriui atvykus į Vilnių, pradėtas kurti lietuvių ir lenkų ryšių centras kaip uždaras diskusijų klubas. Akcijos spiritus movens M.Römeris kreipėsi į Lietuvos URM atstovą vyriausybės įgaliotinio tarnyboje Viktorą Čečėtą, kuris labai palankiai įvertino šią iniciatyvą ir sutiko ateiti į posėdį³⁵⁶. Vyriausybės atstovo pažadas dalyvauti turėjo sukelti len-

³⁵⁰ Ten pat, t. 37, p. 372, 374, 385; D.Krivickas, „Keletas bruožų iš Vilniaus universiteto veiklos“, in *Vilniaus universitetas 1579–1979*, Chicago, 1981, p. 235. M.Römeris 1939–1945 m. nebuvo universiteto rektorius, kaip biogramoje rašo S.Kieniewiczus, *PSB*, p. 655.

³⁵¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 405.

³⁵² 1940 01 12 M.Römerio laiškas M.Urbšienei, LNB F14–613, p. 2.

³⁵³ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 405. Ar teisėtai lietuviai atsiėmė Vilnių, nagrinėjo straipsnyje „Vilnius ir tarptautinė teisė“, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 42–43.

³⁵⁴ M.Römeris, „Kelios pastabos pilietybės konstatavimo reikalu Vilniaus srity“, *Teisė*, nr. 51, 1940, p. 101.

³⁵⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 37 (juodraštis), p. 40.

³⁵⁶ Ten pat, t. 37, p. 392.

kų pusės nepasitikėjimą. Taigi buvo svarbiausia, kad B.Krzyżanowski irgi sutiktų dalyvauti³⁵⁷.

1940 metų vasario 12 dieną M.Römerio bute įvykęs pirmas diskusinis susitikimas, kuriame dalyvavo šeši lietuviai ir šeši lenkai, nors ir susirinko fatališkas skaičius žmonių (trylika), pavyko ir „padarė iš esmės gerą išpūdį“. Savo išanginiame žodyje M.Römeris pabrėžė „Vilniaus lietuvių ir lenkų bendruomenių visiškos izoliacijos blogį“ ir teigė, kad stengiantis susitarti reikia nuolatinio ryšio³⁵⁸. Vasario 23 dienos laiške M.Urbšienei M.Römeris rašė, kad akcija vyksta sėkmingai³⁵⁹. Tai nebuvo tiesa, nes kitas susitikimas įvyko tik kovo 6 dieną. Tada Zygmunto Jundziŭlo bute 9 lenkų ir 4 lietuvių grupė išklausė V.Čečetos paskaitą apie Lietuvos politikos Vilniuje principus³⁶⁰. Kovo 14 dieną V.Čečetos bute toliau buvo diskutuota apie praėjusio susitikimo pranešimą ir išrinktas organizacinis komitetas: M.Römeris, V.Čečeta, Kazimieras Veleckas, Zygmuntas Jundziŭlas ir Romualdas Węckowiczus³⁶¹.

Dar penki susitikimai, vykę atskirame restorano „Valgis“ (Gedimino prospekte) kambaryje, buvo skirti „čionykščių“ („tutejszość“) problemai. Ten buvo perskaitytas ir aptartas Z.Jundziŭlo pranešimas apie Lietuvos politiką Vilniuje. Bet ir čia esminio lūžio neįvyko, o pozicijos nesuartėjo³⁶².

Kitas diskusijų apie lietuvių ir lenkų problemas centras buvo iš Kauno į Vilnių persikėlusio *Naujosios Romuvos* redakcija. Be M.Römerio ir daugelio lietuvių, posėdžiuose dalyvaudavo prof. Mieczysławas Limanowski, Józefas Mackiewiczus, Teodoras Bujnickis, Czesławas Miłoszas³⁶³.

³⁵⁷ Ten pat, p. 402. Atrodo, kad B.Krzyżanowski nepasitikėjo ir M.Römeriu, žr. ten pat, p. 393–395. Žr. taip pat. Z.Jundziŭl, „Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W.X.Litewskiego“, *Alma Mater Vilnensis*, t. 5, 1958, p. 84.

³⁵⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 413. Žr. taip pat P.Łossowski, *Litwa a sprawy polskie*, p. 304.

³⁵⁹ 1940 02 23 M.Römerio laiškas M.Urbšienei, LNB F14–613, p. 4.

³⁶⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 436. Kitoje vietoje M.Römeris norėdė sunkumus įtraukiant lietuvius į kontaktų grupę, priekaištavo jiems dėl užsidarymo savo aplinkoje. Jis rašė: „Vaikšto po Vilnių ir Vilniaus nemato, o juk Vilnius – tai ne tik mūrai, Vilnius – tai ir ne Rokiškis“, ten pat, p. 430.

³⁶¹ Ten pat, p. 444.

³⁶² Ten pat, p. 471, 483, 499, 512.

³⁶³ Ten pat, p. 464, 486.

Nors iš laikų prieš Pirmąjį karą buvo išlikusios tokių susitikimų tradicijos, dabartiniai susibūrimai labai skyrėsi nuo ankstesniųjų. „Raudonųjų ketvirtadienių“ dalyviai ir Autonominių klubo nariai buvo lygiaiteisių tautų – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldėtojų – atstovai. Tuo tarpu 1940 metais lietuviai tapo valdančiąja tauta, o lenkai nusmuko iki tautinės mažumos lygio. Perspektyvų įgyvendinti krašto koncepciją beveik nebuvo.

M.Römerio „būrelio“ posėdžiai buvo reikšmingi. Bet ne jie formavo to meto lenkų ir lietuvių santykius. Henrykas Wisneris rašo: „Deja, dažni triumfuojančio šovinizmo išpuoliai, užmirštant amžinąsias vertybes, negalvojant apie ateitį, buvo vykdomi tautos vardu ir taip kūrė tautos įvaizdį. Tai atmintyje paliko gilius ir ilgalaikius pėdsakus“³⁶⁴.

Iki 1940 metų vidurio Lietuvos Respublikoje džiaugtasi iliuzine laisve, nors ir suvokiant jos laikinumą. Sovietų grėsmės akivaizdoje lenkų ir lietuvių santykiai truputį pagerėjo. M.Römeris taip apibūdino šį pereinamąjį laikotarpį: „Liovėsi visokie lietuvių pusės išpuoliai prieš lenkus. Tai būtų gerai. Bet kai tik lietuviai pasijunta saugesni ir ima labiau pasitikėti savimi, iškart pusinteligenciai ir jaunimas pradeda kabinėtis prie Vilniaus lenkų. Duok Dieve, kad vieną kartą suprastų, jog tautinė tolerancija ir net solidarumas santykiuose tarp silpnųjų yra būtini“³⁶⁵.

1940 metų birželio 15 dieną į Lietuvą įžengus sovietų kariuomenei, M.Römeris buvo Bagdoniškyje. Turinčios įvykti permainos nieko gero Lietuvai nežadėjo. Profesorius nelabai suvokė šių permainų pobūdį. Laiške Vaclovui Biržiškai rašė: „Būčiau laimingas, jeigu galėčiau tęsti mokslinį darbą“³⁶⁶. Bet nežinojo, koks tas darbas galėtų ir turėtų būti, pasikeitus aplinkybėms. Tikėjosi patarimo iš seno bičiulio ir masonų ložės brolio, pelniusio sovietų valdžios sluoksnių pasitikėjimą.

M.Römeris pareiškė savo lojalumą sovietų valdžiai. Manė, kad ji Lietuvai bus mažesnis blogis. Jis rašė: „Geriau sovietai negu nacionalsocialistinė Hitlerio Vokietija“³⁶⁷. Jis nemanė, kad Lietuvos prijungimas prie SSRS būtų kuo nors grėšęs lietuvių tautai³⁶⁸.

³⁶⁴ H.Wisner, op. cit., p. 203.

³⁶⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 529.

³⁶⁶ 1940 07 07 M.Römerio laiškas V.Biržiškai, LMAB F 163–521, p. 3.

³⁶⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 37, p. 472. Žr. taip pat ten pat, p. 522, 656.

³⁶⁸ Ten pat, p. 538.

Paskirtas pertvarkyto Vilniaus universiteto profesoriumi ir Konstitucinės teisės katedros vedėju³⁶⁹, M.Römeris palengva ėmė suvokti sovietinę tikrovę, kuri buvo visai kitokia, negu tikėjosi. Suprato, kad bet koks mokslinis darbas nepageidaujamas. Jis rašė: „Negali būti nė kalbos, kad tęsčiau savo monografijas“³⁷⁰. Todėl teko apsiriboti dėstymu, kuris irgi ne teikė pasitenkinimo³⁷¹.

Į besikuriančią Sovietų Lietuvos mokslų akademiją, į kurią M.Römerio kandidatūrą išskėlė universiteto Teisės fakultetas, profesorius nebuvo išrinktas³⁷². Apgailestavo, nes manė, kad tai „būtų buvusi jo karjeros viršūnė“³⁷³. Šiam valdžios sprendimui turėjo įtakos paskaita, kurią jis, VU senato įpareigotas, perskaitė akademijoje spalio revoliucijos metinių proga ir kuri klausytojams turėjo sukelti minčių, kad komunizmo sukurti neįmanoma. O tai, žinoma, valdžiai nepatiko³⁷⁴.

Laikui bėgant stiprėjo M.Römerio kritinis požiūris į sovietų valdžią, bet tik 1941 metų liepos mėnesį galėjo plačiau apie tai parašyti *Dienoraštyje*: „Sovietams būdinga tai, kad jų santvarka ir komunistinės „revoliucijos“ bei „proletariato diktatūros“ sistema kelia simpatiją tik iš tolo, kol apie ją skaitoma propagandinėje jų literatūroje ir kol su tuo tiesiogiai nesusiduriama. Bet užtenka tai pamatyti ir išgyventi, kad imtum radikaliai nekęsti visko, kas yra sovietų [...]. Mes, metus iškentę sovietų okupantus, esame jų valdžios sotūs, ir mums juos pagaliau išvijusi Vokietija šiandien yra išvaduojoja. Aš pats nuoširdžiai simpatizavau sovietams, kol su jais nesusidūriau, ir tikrai labiau vertinau sovietų revoliuciją negu Hitlerio nacionalsocializmą. O tai, kad vėliau, sovietams valdant, kartais net dienoraštyje rašydavau, jog jie esą geresni už vokiečius, pavyzdžiui, pirmajame šio dienoraščio sąsiuvinio puslapyje, tai tik tam, kad, dienoraščiui patekus į NKVD rankas, nukreipčiau dėmesį, nes gyvendamas šioje prakeiktoje šalyje [...], būdamas teroro atmosferoje, niekas negali ne tik kitiems pasa-

³⁶⁹ M.Römer, *Autobiografija*, LCVA, f. R-762, ap. 8, b. 494, p. 11.

³⁷⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 27.

³⁷¹ Ten pat, p. 20, 133.

³⁷² Ten pat, p. 35, 53, 218. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 557.

³⁷³ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 35.

³⁷⁴ Ten pat, t. 37, p. 676, 678–680, 752; ten pat, t. 38, p. 460. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 556; D.Krivickas, op. cit., p. 237. Pranešimo tekstą žr. *Kultūra*, nr. 1, 1941, p. 14–23.

kyti, ką galvoja, bet net ir slapta savo minčių patikėti popieriui. Kalbėdamas apie sovietus, žmogus yra priverstas meluoti. Prakeikta šalis, prakeikta valdžios sistema ir prakeikta melo ir teroro atmosfera, žmogų paverčianti niekšu. Ten viskas paremta melu ir veidmainyste, praktika prieštarauja teorijai, viskas žiauru ir baisu. Iš tikrųjų nėra jokios revoliucijos, nėra jokio masių aktyvumo, o yra tik organizuotos klikos diktatūra. Rafinuotais metodais ji valdo minią vergų, iš kurių atima bet kokią laisvę ir žmogaus pavidalą [...]. Bjaurus laukinis kraštas ir skaudi žmonijos rykštė“³⁷⁵.

Todėl M.Römeris, kaip ir dauguma Lietuvos gyventojų, sveikino vokiečius tarsi išvaduotojus, išgelbėjusius ir nuo trėmimų į Rytus. M.Römeris taip pat buvo patekęs į NKVD sąrašus, bet jo išvežti nepasėpė³⁷⁶. Jis liko Vilniuje ir pradėjo dirbti atkurtame Vilniaus universitete. Tačiau greitai naujoji valdžia suabejojo M.Römerio tinkamumu užimamoms pareigoms³⁷⁷. Jis rašė: „Man tikrai nepalankūs svečiai, paeiliui tampantys Lietuvos šeiminkais“³⁷⁸. Darė prielaidą, kad vokiečiai prisiminė jo dalyvavimą Hagos procese ir aktyvią poziciją Klaipėdos klausimu. Vienas M.Biržiškos laiškas liudija, kad padėtis buvo labai rimta. Vilniaus universiteto rektorius rašė: „Römerio reikalas atrodo beviltiškas“ ir teigė, kad tai vietinių „masonėdžių“ darbas³⁷⁹. Įsikišus įvairioms institucijoms, tarp kitų – Teisės draugijai ir universiteto vadovybei, M.Römerio nepašalino iš universiteto. Liko jame dirbti, kol Vokietija 1943 metais universitetą uždare³⁸⁰. Be šių intervencijų, M.Römeriui išsilaikyti turbūt padėjo ir jo parengtas išsamus veikalas apie Lietuvos sovietizavimą, kuriame nagrinėjo teisinę šio proceso pusę³⁸¹.

Bet į naująją Mokslų akademiją M.Römerio vėl neišrinko. Jis *Dienoraštyje* rašė: „Ši kartą reorganizaciją atliko lietuvių veikėjai, ir todėl neišrinkimas man dar skaudesnis“³⁸².

³⁷⁵ M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR23, p. 29.

³⁷⁶ Ten pat, t. 38, p. 200. Žr. taip pat M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 557.

³⁷⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 199; M.Biržiška, „Prof. Mykolas Römeris“, p. 557.

³⁷⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 199.

³⁷⁹ 1942 02 22 M.Biržiškos laiškas V.Biržiškai, LMAB F163–256, p. 10.

³⁸⁰ M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR26, p. 35; ten pat, t. 38, p. 628.

³⁸¹ Ten pat, t. 38, p. 213; M.Römer, *Lietuvos sovietizacija, 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*, Vilnius, 1989.

³⁸² M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 630.

Vokiečių okupacijos metais daugiausia laiko M.Römeris praleido Bagdoniškyje. Šį pasitraukimą į provinciją pats aiškino liga³⁸³, nors iš tiesų vengė slogios Vilniaus atmosferos. Atsidavė moksliniam darbui ir per tą laiką parašė tris monografijas: 1) apie unitarinę valstybę ir valstybių sąjungas, 2) apie konstitucinę teisę, d. 3, 3) apie valstybės formas ir konstitucines santvarkas, t. 1³⁸⁴.

Stefanas Kieniewiczzius M.Römerio biogramoje rašo apie profesoriaus ryšius su lenkų pagrindžio judėjimu ir jo tarpininkavimą užmezgant ryšius su aljansui pritariančiais lietuviais³⁸⁵. Lenkų pagrindininkai bandė pasinaudoti M.Römeriu dar valdant sovietams, bet jis atsisakė, nes „bijojo provokacijų ir apskritai nenorėjo į tai veltis“³⁸⁶. Vokiečių okupacijos metais M.Römerio bute Vilniuje buvo žurnalo *Niepodległość* (*Nepriklausomybė*) redakcija. Šeiminingas, gyvendamas Bagdoniškyje, galėjo to ir nežinoti. Dalyje profesoriaus buto Bonifratrų ir Liejyklos gatvių kampiniame name gyveno jo pusbrolio Eugeniuszo Romerio sūnus Edwardas Romeris, priklausęs Armijai krajovai³⁸⁷. Apie žurnalą *Niepodległość* M.Römeris žinojo, bet vertino jį neigiamai, nes išvelgė jame lenkų imperialistines tendencijas³⁸⁸.

Lietuvos ateitį M.Römeris įsivaizdavo niūrią. 1942 metų pradžioje jis rašė: „Šioje pasaulio dalyje nugalėjus Anglijai ir Lenkijai, Lietuvai tektų atsakyti už bendradarbiavimą su Vokietija, ypač už žiaurų žydų naikinimą, kurį vokiečiai apdairiai perkėlė ant lietuvių pečių, ir patirti Vilnijoje susikaupusios lenkų ir lietuvių tarpusavio neapykantos pagimdytą anti-lietuvišką nuotaikų protrūkį. Vokietijos pergalė reikštų kolonizavimą ir

³⁸³ Jau kuris laikas M.Römerio širdis buvo nesveika, ten pat, p. 281.

³⁸⁴ Ten pat, t. 39, p. 380.

³⁸⁵ S.Kieniewicz, „Biogram M.Römera“, p. 655.

³⁸⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 195. Be to, rūpėjo prieš kelerius metus sukurtos naujos šeimos likimas.

³⁸⁷ W.Chocianowicz, „Ziemie wschodnie RP w latach 1939–1944“, *Pamiętnik Wileński*, Londyn, 1972, p. 109. *Dienoraštyje* 1942 04 08 M.Römeris pažymėjo: [Edwardas Romeris] „man siūlo išnuomoti vieną mūsų buto kambarį (kabineta) jo pažįstamai. Žinoma, kad mialai sutinku išnuomoti“, M.Römer, *Dziennik* (juodraštis), VUB F 75–MR24, p. 17. Žr. taip pat „O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku“, in J.Baradach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 221.

³⁸⁸ M.Römer, *Dziennik*, t. 38, p. 637.

pavergimą. Okupavus sovietams, grėstų dar didesnis negu pirmą kartą komunizmo demagogijos antplūdis ir kerštas už 'išdavystę' ³⁸⁹.

1944 metais pradėtas realizuoti trečiasis iš galimų variantų. Lietuva vėl pateko į SSRS įtakos sferą. „Ijungimas į „Sajungą“, kai sąjunga yra tik formali, o iš tikrųjų tai – vienos valdančios tautos imperija, sukonstruota vienos visuomeninės ideologijos unitarinio totalizmo pagrindu, mažai lietuvių tautai yra mirtis“³⁹⁰, – teigė M.Römeris savo *Dienoraštyje*.

Tai, kad komunistai vėl užėmė universitetą, laikė užkariavimu ir „mokslo pavergimu“³⁹¹. Bet vis dėlto sutiko eiti profesoriaus ir Konstitucinės teisės katedros vedėjo pareigas. Valdžiai rūpėjo išlaikyti universitete kelis garsius profesorius. M.Römeris rašė: „Aš nesitrauksiu, jei tik dėl sveikatos ir daugelio kitų priežasčių pajėgsiu išlaikyti“³⁹².

Planavo toliau rašyti mokslinius darbus. Norėjo parašyti trečiąjį *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitų* tomą³⁹³, bet nespėjo. 1945 metų vasario 22 dieną M.Römeris mirė³⁹⁴. Palaidotas Vilniaus Rasų kapinėse.

Mykolas Römeris – teisininkas, publicistas, redaktorius ir leidėjas, lietuvių tautos atgimimo istorikas, masonas, legionierius, Lenkijos ir kartu Lietuvos politikas, Lietuvos konstitucinės teisės kūrėjas, dėstytojas ir universiteto rektorius, aukštas Lietuvos valstybės pareigūnas – nuėjo nepaprastai sudėtingą ir prasmingą gyvenimo kelią, kurį sunku vienareikšmiškai įvertinti. Bet drąsiai galima teigti, kad jam labiausiai rūpėjo buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinis klausimas. Šių žemių tautų reikalai M.Römeriui buvo svarbiausi, jiems jis skyrė daugiausia dėmesio, būdamas politiku ir publicistu. Labai aktyviai veikė liaudiškose visuomeninėse organizacijose. Buvo neabejotinai demokratinių pažiūrų, bet, nenorėdamas apsiriboti viena politine partija, neįsipareigojo jokiai politinei grupei, o bendradarbiavo su skirtingų politinių pažiūrų veikėjais. Ypač vertino ir daugiausia pastangų bei meilės skyrė nepartiniam, vienijančiam visų krašto tautų atstovus judėjimui – masonams.

³⁸⁹ Ten pat (juodraštis), VUB, F 75–MR24, p. 19.

³⁹⁰ Ten pat, t. 40, p. 105.

³⁹¹ Ten pat, p. 66.

³⁹² Ten pat, p. 65.

³⁹³ Ten pat, p. 219.

³⁹⁴ *Teisės fakultetui 350 metų*, p. 16, kalbama apie M.Römerio terorizavimą, buvusį viena iš jo mirties priežasčių.

M.Römeris ilgą savo gyvenimo tarpsnį buvo susiejęs su kūrybine veikla. Pirmąją publikaciją paskelbė 1904, paskutinę – 1941 metais. Paliko daug publicistikos darbų. Publicistiką laikė ne amatu, o idėjų raiška. M.Römeris parašė ir daug mokslinių veikalų. Ypač reikšmingas jo pirmasis veikalas *Litwa* bei monografijos teisės klausimais. Profesorius pagrįstai laikomas Lietuvos konstitucinės teisės kūrėju.

Politinėje veikloje M.Römeris pirmiausia siekė Lenkijos ir Lietuvos suartėjimo, tačiau sėkmės čia negalėjo tikėtis. Būdamas „krajovcu“, atliko reikšmingą vaidmenį bandant užmegzti glaudesnius lenkų ir lietuvių ryšius 1906–1914, 1915–1922, 1939–1940 metais. Nors ši veikla nebuvo labai sėkminga, bet tiesė kelius ateities tarpusavio supratimui ir susitaikymui.